

SZEMLE

KÖZÖSSÉGTUDAT VAGY POLITIKAI IDENTITÁS?

2011-ben az Egyesült Államok Colorado államának egyetemén (Boulder), a társadalomtudományi monográfiák sorozatában furcsa, de legalábbis szokatlan könyv jelent meg. Nemcsak a tárgya volt szokatlan (*Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*), hanem a publikálása is. A sorozat, amelyben megjelent, az egyetemé ugyan, a kiadó azonban New Jerseyben adta ki, a terjesztést a New York-i Columbia Egyetem vállalta. A kötetet az MTA (azóta megszüntetett, illetve összevont) Kisebbségkutató Intézete gondozta (szerkesztők: Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László). Magyarországon nyomtatták, támogatója, többek között a MOL. A monumentális, csaknem ezer oldalas szép kötet széles összefogás eredménye tehát; sejthetjük, hogy maga is jórészt a kisebbségi és diaszpóra magyarság teljesítménye.

Visszhangzik-e majd ez a kötet, ha már angolul íródott (illetve jelent meg)? Van-e, lesz-e befolyása arra a nemzetközi politikára, amely etnikumot és nemzetiséget sem igen hajlandó megkülönböztetni? Áttör-e azon a csaknem áttörhetetlen nyelvi korláton, amely a magyarul gondolkodókat az angol nyelven olvasóktól elválasztja? A hazai kisebbségkutatás csaknem száz évének olyan dilemmái ezek, amelyeket mint kései utódok csak ismételhünk – mivel az elődök ugyanezekkel a kérdésekkel már hatvan-nyolcvan évvel ezelőtt szembesültek. Ráadásul olyan nemzetközi politikában, amely még nem használta egységesen az angol nyelvet (a nemzetközi politika nyelve legalább annyira, a diplomácia nyelve pedig majdnem kizárólag a francia lévén). S egy nemzetközi politikában, amelynek színpadán az első világháború után még olyanok képviselték a magyar kisebbségek ügyét, akik magukkal vittek egyfajta birodalmi gondolkodást és mentalitást – az azóta majdnem feledésbe merült Osztrák–Magyar Monarchiáét.

Az a kötet, amely e mögött a monumentális publikáció mögött áll (*Kisebbségi magyar közösségek a 20. században, 2008*) mindenestre nem

visszhangzott. Vagy, mondjuk így, nem visszhangzott eléggé. Nem durrant akkorát, amekkorát durranhatott volna – kellett volna durrannia – legalább a hazai közéletben. Amekkorára számíthattak a szerzők és szerkesztők, akik le-tették az asztalra a kisebbségi magyar közösségek első történeti földolgozását. (Intézetük mindenestre szétzilálódott: alapító igazgatójuk elhagyta őket visszatért Szlovákiába, fönntartójuk, a Magyar Tudományos Akadémia hosszasan töprengett, hogy vajon történészeknek vagy mégis inkább társadalomkutatóknak tekintse őket, mert a történészek nem ismerték és nem fogadták el ezt a teljesítményt. A felsőoktatási politika pedig – amelynek szintén szánták a könyvet, s amelynek nemzeti elkötelezettsége miatt föl kellene karolnia – irányító szerepét félreértelmezve inkább látta szívesen természettudósokat a tanári karban, mint történészeket vagy társadalomkutatókat.)

Ünnepeljünk tehát mi. Ünnepeljük ezt a nagy-szerű pillanatot és ezeket a kiváló teljesítményeket, amelyeket a kisebbségkutatás közp generációja – kilencven esztendővel a magyar kisebbségkutatás megindulása után – végre a „nemzet asztalára” tett. Fölhívta mindnyájunk figyelmét arra, hogy Közép-Európában nem érvényesek – nem úgy érvényesek – a társadalomtudományi köz-helyek, ahogyan azokat, mondjuk, az Egyesült Államok bevándorló társadalmának kutatói fogalmazzák meg. Lehet, hogy mégis szükségünk van alternatív gondolatokra. Lehet, hogy a „kisebbség” itthon mást is jelent, mint például nőket, színeseket, sérülteket, másként gondolkodókat.

*

Az angol változatot jobban értjük a magyar eredeti alapján (jóllehet az egyik nem a másik egyszerű fordítása, inkább átszerkesztett és újrahangolt verzió). A *Kisebbségi magyar közösségek* – amelyet a Gondolat adott ki az MTA Kisebbségkutatójával együtt, azzal szövetkezve – nagy formátumú (fizikai értelemben is), lapozgatós képeskönyv. Első ránézésre inkább egyfajta enciklopédiának látszik, semmint monografikus

földolgozásnak. Annál is inkább, mivel a „kisebbségi magyar közösségeket” történeti korszakokra osztva ugyan, de földrajzi elhelyezkedésük alapján tárgyalja. Szinte kísértet érez az olvasó, hogy felítve a könyvet, utánezzen a kárpátaljai magyarság harmincas évebeli történetének például, vagy a romániai (erdélyi) magyarok történetének a második világháború után.

Ennél persze sokkal többről van szó (ami az angol nyelvű változatból egyértelműen kiderül). A különböző „utódállamokban” – vagyis az egykori Monarchia romjain megszerveződő nemzetállamokban – élő magyarság monografikus földolgozása nem most, legkevésbé sem ezzel a könyvvel kezdődött el. Történeti összefoglalót nem is lehetett volna írni róluk. A munka az első világháború óta több-kevesebb megszakítással folyik, főként Magyarországon, de egyre inkább az egyes „határon túli” nemzeti közösségekben. Megerősödött és magára talált az 1970–80-as évek Magyarországon, de különösen is a fordulat (1989/90) óta előbb az egykori Magyarságkutató Intézetben (amely az Országos Széchényi Könyvtárban szerveződött), majd a fordulattól kezdve a Teleki Alapítvány égisze alatt, később pedig az MTA Kisebbségkutató Intézetében. A kötet szerzői gárdája – több mint hatvan tudós, kutató, történész, irodalmár – sokakra támaszkodhatott, sokak „vallán állva” alkotta meg azt a szintézist, amelyet most a kezünkben tartunk. A „magyar kisebbségek és a diaszpóra történetét” ajánlják, ahogy a szerkesztők mondják (p. 9.), középiskolai történelemtanárok számára (hol vannak már ők...), valamint olyan egyetemistáknak, akik alapismeretekkel rendelkeznek, a kisebbségi kérdés iránt érdeklődnek, és/vagy Közép-Európát kutatják. S vagyunk persze még néhányan, akiket így-úgy érint vagy érdekel az a téma.

Kicsit monográfia, kicsit képeskönyv, kicsit tankönyv lett tehát ebből a munkából (elsősorban a magyar változatról beszélek). Helyesen. Nagy segítség a képernyőhöz és az internetes kereséshez szokott szemnek, hogy a folyamatos szöveget nem jegyzetek szakítják meg (az angol változat szakmaibb-tudományosabb álcát öltött), hanem a képek mellett margóra kihelyezett mini kronológiák és adattárak. A fejezet végén pedig rövid, fölvilágosító tájékoztatók olyanoknak, akik alapkérdéseket sincsenek otthon. Szégyenkezhetünk: csak ezekből a keretek összefoglalókból annyit tanulhatunk, hogy ahhoz fogható sok Wikipedia-cikkben sem olvashatunk, s nemcsak érdekességeket *à la* műveltségi Ki mit

tud?-ok, hanem valóban nélkülözhetetlen alapismereteket is.

A kötet legtöbb érdeklődésre számot tartó fejezetei természetesen azok, amelyek „rólunk szólunk” – azaz az egyes „határon túli” közösségekről, s amit azok, akik onnan származnak, érdeklődve vagy épp izgatottan lapozhatnak föl. Bár ezek csakugyan nem többek – nem is lehetnek többek –, mint hosszabb-rövidebb összefoglalók, megadva az alapjukat képező földolgozásokat végre egyetlen kötetbe foglalva kezünkbe adják a magyar kisebbségek csaknem egy évszázados történelmét. S bár az elmélyülés nem egyforma – nem is tud, nem is lehet –, annyira mindenképp alkalmas, hogy ne csak egyfajta *Nachschlagewerk* legyen – enciklopédia, ahol valaminek utánanéznünk –, hanem alapját is képezze további, egyre mélyebb kutató fűrészeknek. Sőt, ezek már mint ha meg is kezdődtek volna. Egy-egy íráson mint ha azt éreznénk, hogy nem lezárt kutatásokat foglal össze, hanem épp folyamatban lévőket úgy, hogy nyitva hagyja a kaput a később érkezők előtt.

*

Ha a kötet egyik erősségét ezek a korszakokra törtélt, mégis egységes folyamatot alkotó közösségtörténetek képezik, a másik erősségét – a fő erősségét, mondhatnánk – az egyes korszakok élén az összefoglaló fejezetek. (Az angol változatban a szerkesztők ezeket emelték ki, a kisebbségtörténeteket „esettanulmányokként” fűzve hozzájuk.) Ezek az összefoglaló tanulmányok alkotják – alkotnák a szerkesztők szándéka szerint – a kötet gerincét; azt, amiért a kötet valamifajta komparatiztika rangjára pályázik. Az összefoglaló fejezetek – ahogy a szerkesztők mondják – „mentálástörténet”, „identitástörténet”, főképp azonban „kisebbségtörténet” mutatnak be nemzetközi, de legalábbis európai horizonton. Arra törekedve, hogy a már megszokott és sokak által még mindig elvárt „sérelemtörténet” kiemeljék partikularitásából, és nemzetközi kontextusba helyezték. (A „kontextus” a szerkesztők egyik kedvenc kifejezése, és ez, annyi év partikularitása, helytörténészkedése és családkronikái után nem is csoda.)

Fontosabb talán, hogy ezek az összefoglalók megkísérlik új szempontból értékelni a kisebbségek történetét. A „sérelemtörténet” arra volt való, hogy el ne feledjék a sérelmeket (remélve, hogy egyszer visszafizethetik őket), az „identitástörténet” pedig arra, hogy a közösségi politikázást támassza alá. A *Kisebbségi magyar közösségek*

említett összefoglalói – sőt, a szerkesztők szándéka szerint az egész kötet – arra törekszik, hogy mindkét szélsőségtől mentes maradjon. Szerzők és szerkesztők nem állnak be abba a sorba, hogy pusztán a veszteségeket vagy, fordítva, pusztán a sikereket örökítsék meg. Ehelyett tudományt akarnak művelni; főként az említett összefoglaló fejezetek tanúsága szerint.

Lehet-e ilyen csinálni? Tudnak-e a magyar szerzők a saját kisebbségeik ügyében távolságtartók maradni, ugyanakkor persze tárgyuk iránt elköteleződve? Ez a dilemma végigkíséri a kötetet; és valljuk be, a legjobb fejezetei azok, ahol ez a távolságtartás *nem* sikerül – vagy legalábbis nem úgy, mintha marslakók vizslatnák a Földet. A kisebbségkutatás talán azért sem tudott eddig kellő tudományos elismertséget szerezni, mert főként kisebbségeket érint – belőlük pedig ahány, annyiféle, tele sérelmekkel, kitaszítottságokkal, indulatokkal, amelyek nem ritkán még egymásnak is feszülnek. Ha kisebbségek írnak kisebbségeikről, ez alighanem elkerülhetetlen. Ha a többségek írnak róluk – hát még ha elméleteket is gyártanak hozzá, azokból politikai tanácsokat adnak vagy egyfajta gyakorlatot szorgalmaznak! –, a kisebbségek joggal érzik kívülállónak őket. Ha pedig a kisebbségekről „többségek” többségeknek írnak, akkor bekövetkezik az a bizonyos „marslakó effektus”.

Azt hiszem, még sincs más megoldás – legalábbis a tudományos kutatásban –, mint eltávolodni a személyes kötődésektől, és betagoledni a nemzetközi diskurzusba. Nemcsak azért, hogy a kisebbségkutatás – a kisebbségkutató – tudományosan is elfogadottá válhasson. Hanem főként azért, hogy beleláthasson a többségi kutatás és a többségi politika álságaiba, hozzá tudjon szólni, változtatni próbálhasson rajta.

Az európai kisebbségkutatások legnagyobb álsága, hogy kelet-európai kérdést csináltak belőle, és úgy kezelik, mintha valami eredendően nem-európai ügy volna. Holott az – eredendően európai. Egész Európa kisebbségek mozaikjaiból áll, amit (a tény) az abszolutizmusok még kezelni tudtak, a nemzetállamok azonban már nem. Lefedve a kisebbségeket a nemzetállammal mint politikai képződménnyel, a 19. század óta úgy teszünk, mintha a kisebbségek egyfajta félreértés eredményei lennének, homok a gépezetben, ami miatt a nemzetállamok nem tudnak működni. Holott mindennapjaink velünk élő kérdései Európa szinte valamennyi táján. Az európai történet és politikus jobban vonzódik a birodalmi konstrukcióhoz, azt könnyebben kezeli, job-

ban megérti, nagyobb befolyással van (lehet) rá. A kisebbségek kutatóinak a helytörténeszi státusz marad csupán.

Tud-e ezen változtatni az olyan alapmű, mint a *Kisebbségi magyar közösségek?* Eléri majd ezt a hatást? Vagy legalább annyit, amennyit szerzői és szerkesztői neki szántak: hogy a kisebbségi probléma eljusson a „művelt közönség” tudatáig? Talán három év – amióta ez a könyv forgalomban van – még nem elég hozzá. Talán nemzedékek is kellenek, kutatásban, oktatásban és politikában. Szeretnénk, hogy így legyen, sőt, reménykedünk is benne, hogy így lesz.

*

Ha valakit mégsem érdekel a történelem – ami lehet akár életkortól is függő –, azt is érdekelheti a könyv utolsó fejezete (*A rendszerváltástól napjainkig, 1989–2007*). Sajnos, a szerkesztők sem tudtak szabadulni ettől a csúnya és értelmetlen kifejezéstől („rendszerváltás”), az egykori reformkommunisták kedvelt fordulatától („mi maradjunk, csak váltjuk a rendszert”). Ez a fejezet azonban sokszorosan rációfolt az ilyen reformkommunista közérzetre, hisz benne épp az jelenik meg, ahogyan a „rendszert váltották” nemcsak nálunk, de a szomszéd országokban is. A szerkesztők figyelmeztetnek ugyan, hogy húsz év – amennyi a fordulat óta eltelt – csak jelenkor kutatásra alkalmas, tán arra sem. Amíg él az a nemzedék, amely személyesen tapasztalta meg a történelmet, addig érzelmek és indulatok is beszélnek, nemcsak dokumentumok és leletek. A fordulat, amely ebből az utolsó fejezetből kikerekedik, ezért személyesen is megérinti, megérintheti az olvasót, fölkarvarva emlékeket és érzelmeket.

Churchill egy könyvében (*Az angolajkú népek története, 2001*) arról panaszkodik, hogy az angolok történetét nem lehet megírni. Hiszen annyian vannak s olyan szétszórva a világban, hogy csak „angolul beszélő” népeket lehet mondani, róluk lehet írni. Egy magyar társadalomkutató helyzete könnyebb. Magyarok nincsenek annyian – bár még inkább szétszóródtak –, és ha valakihez hasonlítani lehetne a helyzetüket, talán leginkább az Ószövetség népéhez. Ma talán nem egészen nyilvánvaló ez – bezzeg az ugyancsak viharos 16–17. században az volt –, a fordulat körüli évekből mégis markánsan kirajzolódik. A köztörténetből úgy tűnik, mintha a rendszerváltozás éppúgy nemzetállami keretek közt bonyolódott volna le, mint a korábbi diktatúrák kiépülése. Holott látnivaló, hogy a korábbi diktatúrák birodalmi ke-

retek között épültek ki. S a fordulat alulról indult viharai sem voltak tekintettel a nemzeti diktatúrák sokat emlegetett „belügyeire”.

A magyarok – a „magyarul beszélők közössége”, hogy Churchillt parafrázeáljuk –, az 1989/90-es fordulatban aktívabbak voltak, mint mások körülöttük. Talán mert a „hátszáguk” (Magyarország) mégiscsak nyugalmasabb volt? Talán mert a változások Magyarországon hamarabb megindultak, a diktatúra magától öszszedőlni készült? Mindenesetre tény – s ezt a kötet utolsó fejezete jól dokumentálja –, hogy a rendszer-változás nemcsak a honi magyarság nagy pillanata volt, hanem a külhoniaké legalább annyira. Bár a szerkesztők, történeti szemléletük folytán nem is tehettek egyebet, mint hogy itt fejezzék be a könyvüket, külön jó, hogy így történt. Még megírásra vár, de már szinte bizonyos: az 1989/90-es fordulat nemcsak Kelet-Európa nagy pillanata volt, hanem benne a „magyarul beszélőké” is. Az angol változat sajnos nem eléggé tükrözi ezt. Ez a szöveg is átveszi a szerencsétlen *change of regime* kifejezést ahelyett, hogy a többit mondó *political turn*-t vagy akár a *transformation*-t használná. A *change of regime* vagy a *system change* épp azt fejezi ki, amit kitalálói megcéloztak: hogy mi ugyanazok vagyunk, akik voltunk, még ha a fejünk fölött megváltozott is a rendszer. Csakugyan ugyanazok vagyunk? Hiszen egész nemzedék tűnik el a politikai süllyesztőben a szemünk láttára; általában két évtizedig szokott tartani egy-egy generáció szerepe a politikatörténevet. Nincsenek örökségeink – vagy egyre kevesebb. Már csak nosztalgiaink vannak – már akinek – a rendszer iránt, ami az egész Kárpát-medencében mindenek ellenére egyszer s mindenkorra öszszedőlt.

*

Az angol változat azonban nem a „rendszerváltozással” zárul, mert ez láthatólag egyre kevésbé izgatja az angol nyelvű olvasókat (kik is ők?). Legalábbis a szerkesztők így hiszik. Helyette, talán az amerikai sorozat kívánalmai szerint is, kétszáz oldalas ismertető következik a szóban forgó magyar népeességről, amely az említett „magyarul beszélők” közösségét alkotja. Bányai Viktória a magyar ajkú zsidókról ír kül- és belföldön, Ilyés Zoltán a moldvai csángókról, Szuhay Péter a magyar ajkú cigányságról, Kovács Ilona pedig a Kárpát-medencén kívüli magyar diaszpóráról. Három további, jobbára társadalomtudományi rész egészíti ki a fejezetet Papp Z. Attila, Kontra Miklós és Stark Tamás tollából.

A magyar változatban ezek a részek összekapcsolódnak a fordulattal, mintegy a demokratikus fordulat folyamányainak tekinthetők. Hadd emeljük ki Papp Z. Attila írását a zárófejezetben! A szerző itt kiemelten foglalkozik az oktatás átalakulásával az elmúlt húsz évben; úgy, ahogyan ez a Kárpát-medencében bekövetkezett. Ezzel mintegy megelőlegezi egy nem létező, bár nagyon is szükséges magyar neveléstörténet öszszállítását, amely elsősorban a magyar népeesség iskolázásával foglalkoznék.

Könnyebb a magyarok kultúrájáról írni – a folklórtól az intézményekig, a mindennapok kultúrájától a „magas kultúráig” –, mint az iskolázásról. Nem mintha a részletek ismertebbek volnának (a szerkesztők panaszkodnak is, hogy nem sikerült anyagot gyűjteniük a mindennapi élet alakulásáról a Kárpát-medencében). A kultúráról mégis azért könnyebb írni, mert kulturálisan a magyarság elég egyértelműen elhatárolható (elhatárolódik) azoktól, akikkel együtt, körbévélve él. Magyar az, aki magyarul beszél, szokás köznapián mondani, meg hogy „nyelvében él a nemzet”. S csakugyan: ezt a bonyolult nyelvet általában azok tanulják meg, akik a közösséghez tartoznak (vagy még azok sem).

Az iskola azonban más. Félig ugyan a kultúra része – annak tekinthető, úgy szokás fölfogni –, félig azonban a politika része. Annyiban mindenképp, hogy nálunk, Közép-Európában nem a helyi közösségek szervezik az oktatást, hanem az állam. Így az iskola – megjelenése, nyelve, tankönyvei, tantervei, tanárai és diplomái – nemcsak a kultúra része, hanem az államiság része is.

Az iskoláért folyó harc – legyen bár alapfokú oktatás, középiskola vagy egyetem – tehát nem egyszerűen kultúrharc, hanem egyben politikai küzdelem. Aki megjelenik az iskolában – anyanyelvi oktatással, külön tantervvel, magyar nyelvű tankönyvekkel, magyar nyelvű bizonyítványval –, az nemcsak a kulturális identitását jeleníti meg, hanem a politikai identitását is. Az anyanyelvű oktatás nem egyszerűen az anyanyelvű fönntartásáról és átörökítéséről szól – ahhoz ott van a család, a helyi közösség –, hanem a politikai identitás megjelenítése is egyben. A magyar iskolák a Kárpát-medencében a magyarság politikai jelenlétét szimbolizálják; a magyarságot mint politikai entitást.

Ezt sokáig tilos volt kimondani, sőt ma sem tanácsos. Nem is szokás mondani, legföljebb rejtett szavakkal, jelképekben. Egy iskolanev, egy iskolacímer, egy zászló azt jelzi azoknak, akik érzékenyek rá, hogy a „magyarul beszélők” nem mint

etnikum, hanem mint politikai közösség vannak jelen. Politikai közösség, amely közös szimbólumokat használ. Ebben az értelemben a nyelvük és a kultúrájuk is politikai szimbólum – ami fenyegető lehet más politikai identitásoknak (még ha személy szerint senki sem fenyeget senkit, vagy legalábbis ritkán és nem politikailag).

Ezért nem szeretik a kötet szerzői azt, hogy „magyar etnikum”, bár azt sem szívesen használják, hogy „magyarul beszélők”. Leginkább a „község” kifejezéshez vonzódnak (az angol változatban is következetesen *community*-t írnak, használnak). Mellette, helyette civilizációk, nyelvek és vallások mozaikjéről beszélnek, köztük az olvasó számára talán szokatlan és ismeretlen nép, a *magyarok* civilizációjáról, nyelvéről és vallásáról. A magyarok kisebbségi története pedig az Osztrák–Magyar Monarchiával kezdődik, az utolsó sok nemzetiségű (azaz nem nemzetállami) európai képződménnyel.

És mégis: mind az angol változatban, mind a magyar eredetiben nemcsak egy kulturális közösség, egy nyelvi entitás képe bontakozik ki, hanem egy politikai identitás is. Leginkább persze az oktatásügy és az iskolák helyzetének alakulásában, és abban, ahogy az iskola és az oktatás iránti törekvéseket az egyes környező államok politikusai (érthetően persze) fogadják.

Vajon tudatában van-e a szerző (Papp Z. Attila) és a szerkesztők az iskola horderejének, mondánivalójának, sokrétűségében is egyértelmű üzenetének? S vajon tudatában vannak, lesznek-e majd az olvasók? Nem is tudom, örülnék-e neki, vagy inkább aggódnék-e miatta. Maradjunk tehát csak annyiban, hogy ajánljuk minden értelmiségi kezébe, asztalára ezt a sokrétű, nemes és tanulságos könyvet.

(Bárdi Nándor, Fedinec Csilla & Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. MTA Kisebbségkutató Intézete & Gondolat Kiadó, 2008, Budapest. 508 p.)

(Nándor Bárdi, Csilla Fedinec & László Szarka (eds): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. /Social Science Monographs, Boulder, Colorado/. Atlantic Research and Publications, 2011, Highland Lakes, N. J. 859 p.)

Kozma Tamás

A GYAKORLAT ELMÉLETE – INKLÚZIÓ, INTERKULTURALITÁS ÉS MEGOSZTOTT ISKOLAVEZETÉS A KANADAI FRANKOFÓN ISKOLÁKBAN

A Jules Rocque vezetésével a winniepegi Saint-Boniface Egyetem kiadásában megjelent kötet az iskolavezetés és kisebbségi helyzet összefüggéseit vizsgálja. Miként azt a tizennyolc szerző közreműködésével készült könyv alcíme is mutatja (*Elméleti megfontolások egy felvilágosult gyakorlathoz*), elsősorban gyakorlati irányultságú tanulmányokat találunk benne. Ez abban a szerkesztői elvben is megjelenik, amely egyszerre kíván elméleti és praktikus információkat megosztani a kötet célközönségével (feltehetően Kanada frankofón iskoláinak heterogén vezetősége és a szakértők csoportja). Ők valóban kézikönyvként forogathatják a közel négyszáz oldalas tanulmánykötetet, amely a nyugat-kanadai frankofón kisebbség problémáinak (nyelvi asszimiláció, kulturális reprodukció) megoldására ajánlott inkluzív, interkulturális nevelés és a megosztott iskolavezetés összefüggéseit fejti ki. Mivel a könyvben egy oktatási-nevelési „paradigmaváltás” (inklúzió és interkulturalizmus) és oktatásirányítási váltás (megosztott vezetés) eredményeképp előállt helyzet elemzéséről olvashatunk, az írások bővelkednek az implementáció további lépéseire fűzött megjegyzésekben és a praktikus fogások leírásában. Még az elméleti fejtegetésekből is egyfajta gyakorlati orientáció és igény érződik. A megvalósítás problémáiról és mikéntjéről azonban csak egyetlen tanulmányban olvashatunk: ez az egyetemen munkán és kvantitatív adatgyűjtésen alapuló, kritikai tanulmány szolgál egyfajta visszacsatolásként, és nyújt tájékoztatást a kidolgozott program hozadékairól és a megvalósítás problémáiról.

A kötet egészében véve arról ad képet, miként fonódhat össze egy társadalomtudományi probléma elemzése a hozzá rendelt megoldási módok bemutatásával, és mik olvashatók ki ezen összefüggésekből – jöllehet a beavatkozások hatásai csak hosszabb távon kimutathatók. Ennek megfelelően a történeti, demográfiai bevezető mellett az első blokk tanulmányai az önálló iskolavezetést lehetővé tevő politikai és adminisztratív szabályozások változásába nyújtanak betekintést, míg a második rész középpontjában az alapvető szociodemográfiai és szociolingvisztikai adatok bemutatása és a policyk áttekintése áll. Ebben a közös iskolavezetés, valamint a kisebbségi öntudat és szociális kohézió fenntartásának